

CANTEIROS DA TERRA DE MONTES
NO EXÉRCITO POPULAR DA REPÚBLICA
ÁLBUM DE GUERRA

ROGELIO RIVERAS
DIONÍSIO PEREIRA

**CANTEIROS DA TERRA DE MONTES
NO EXÉRCITO POPULAR DA REPÚBLICA
ALBUM DE GUERRA**
ROGELIO RÍCA RIVAS · DIONÍSIO PEREIRA

Coedición XUNTA DE GALICIA
CONSELLARIA DE CULTURA
E DEPORTE

DIFUSORA DE LETRAS, ARTES E IDEAS, S.L.
Rúa Bedoya, 5-2º 32004 Ourense
Teléfono: 988 222244 | Fax: 988 255010
info@difusora.org
www.difusora.org

Arranxo gráfico **dísigna edenia** | www.edenia.org

Imprime **RODI Artes Gráficas, S.L.**

ISBN: 978-84-935963-6-1

Tiraxe 1000 exemplares

© polos textos e as fotografías, os seus respectivos autores.

Todos os dereitos reservados. Non se permite a reproducción deste libro,
nин a súa incorporación a un sistema informático, nin a súa transmisión en
calquera forma ou por calquera medio, sexa este electrónico, mecánico, por
fotocopia, por gravación ou outros métodos, sen o permiso por escrito dos
seus autores e editores.

**CANTEIROS DA TERRA DE MONTES
NO EXÉRCITO POPULAR DA REPÚBLICA
ÁLBUM DE GUERRA**

ROGELIO RRCA RIVAS
DIONÍSIO PEREIRA

I LIMIAR

Xurxo Pantaleón

(Universidade de Santiago de Compostela)
Coordinador do Proxecto Interuniversitario
"Os Víctimas. Os Nomes. Os Voces. Os Lugares".

Rogelio Arca ten hoxe 94 anos. Comprometido militante da CNT dende novo, o frustrado golpe de xullo de 1936 sorprendeuno en Madrid buscando a vida no seu traballo como canteiro. Pouco debeu sospeitar entón que unhas primeiras notas sobre o acontecido durante os días do levantamento, que os sublevados convertirían nunha guerra que habería de durar tres anos, ían ser o inicio dun prolongado diario de campaña. Relatan esas notas tomadas en cuartillas durante a contenda, dende a súa incorporación ás primeiras columnas das Milicias Confederais nos derradeiros días de xullo do 36, ate a súa última garda nas filas do Exército Popular, a reclusión na praza de touros de Teruel unha vez entregadas as armas, e o retorno ao seu domicilio baixo as penosas condicións impostas polos vencedores.

Recollen os seus escritos as máis variadas vivencias deses anos. Lendo a Rogelio Arca un pode ver polos seus ollos, entre o abraio e a esperanza, o estarrecedor espectáculo dos combates aéreos sobre a fronte; a férrea resistencia amosada polos milicianos, ás veces palmo a palmo e casa por casa; commoverse diante das novas do asasinato do seu pai durante a sistemática represión á que os galegos foron sometidos dende os primeiros días da sublevación, novas recibidas nun Madrid xa asediado;

ou sorrir co cabaleiroso e discreto agradecemento ás mozas coas que pasou momentos de ledicia durante os permisos. Mais tamén pódese sentir o horror da guerra en estado puro: os fusilamentos na fronte, os mortos por fogo “amigo”, o compaño que cae fulminado de súpito xunto a troneira, o sangue dos corpos anónimos.

Ademáis deses escritos, Rogelio Arca conservou, durante os setenta anos transcorridos dende entón, unha serie de negativos das fotografías tomadas en abril do 37, na fronte de Madrid, cos compañeiros cos que compartía a ametralladora que deron en chamar a “maquina de los gallegos”, pola procedencia da maioría dos que nela prestaban servizo.

Hai moito tempo que Rogelio non vía as imaxes impresas naqueles 41 negativos; devolverllas agora en positivo é darlle tamén unha volta á desmemoria daqueles anos, recuperar para o patrimonio común a experiencia dun home que loitou por un anceio de xustiza social nunha guerra terrible. A memoria de quenes loitaron contra a sublevación militar, foi silenciada durante os anos da Ditadura e escasamente recuperada e reivindicada nos anos da Transición. Parte desa experiencia individual, a xeito de escritos e imaxes, aparece neste volume, enmarcada por Dionisio Pereira dentro dun estudo máis amplio sobre a participación dos milicianos da Terra de Montes no Exército Popular, ofertando unha rica perspectiva, por veces moi descoñecida, dos numerosos traballadores galegos con conciencia de clase que deixaron o seu esforzo, e decote a súa vida, no Exército republicano.

O Proxecto “As Vítimas, os Nomes, as Voces é os Lugares”, que agora incorpora nos seus fondos as fotografías e o diario de guerra de Rogelio Arca, é unha iniciativa conxunta das tres universidades galegas (Universidade da Coruña, Universidade de Santiago e Universidade de Vigo) e a Consellería de Cultura da Xunta de Galicia a través da Dirección Xeral de Creación e Difusión Cultural. Dirixido polo catedrático da Universidade de Santiago de Compostela Lourenzo Fernández Prieto, e do que tanto Dionisio Pereira como o autor destas liñas introductorias formamos parte, o Proxecto aborda un amplo traballo de investigación en torno á memoria e á historia da Guerra Civil e a represión en Galicia, que haberá de dar lugar a un extenso fondo público para a docu-

mentación e análise daqueles anos. O Proxecto, incorporará os fondos documentais recollidos e as bases de dados elaboradas a partir dun exhaustivo traballo con fontes de arquivo, para construir, entre outros productos da investigación, unha relación nominal e biográfica que nos permita coñecer o número e a semblanza persoal das vítimas da represión en Galicia.

Ademáis, existe hoxe unha intensa demanda de que a memoria individual verbo do acontecido naqueles días, non se esvaeza sen deixar a súa pegada na conciencia da sociedade; pero non se pode incorporar á memoria colectiva, como memoria da comunidade, aquilo que só se conserva na memoria individual e non se transmite, simplemente porque non se pode lembrar aquilo que non se coñece.

A efectividade da represión franquista nunha primeira etapa, na que o silencio foi obrigado, e un alto grao de consenso social no tempo da Transición en torno á necesidade de non visitar o pasado na procura de argumentos para a loita política da época, contribuíron sucesivamente, aínda que con intencións contrapostas e distinta intensidade, a que a memoria daqueles anos non se transmitise con normalidade.

Para que os asasinatos poidan ser, cando menos, contados; para que nun libro de texto poidan aparecer as imaxes da época; para explicar a importancia social daquelas loitas, é preciso facer, aínda hoxe, un esforzo por recuperar, conservar e difundir os testemuños dos protagonistas. Nese eido o Proxecto está a levar adiante un intenso traballo no rexistro da memoria individual, mediante a realización de entrevistas e a recuperación de patrimonios documentais e gráficos.

As imaxes recollidas nas fotografías da época, devóllennos de xeito insubstituible a percepción cercana dos feitos: aqueles homes novos procurando estar ledos cando posan para a cámara arredadeos pola traxedia; a familiaridade coas armas que foron as súas compañeiras permanentes durante tres longos anos; as roupas luídas e as facianas enxutas producto das interminables xornadas de sacrificio na fronte de guerra. A percepción, ao cabo, dos múltiples detalles que escaparían a calquera descripción incorporada nos documentos e fontes escritas.

Mais tamén un soldado pode asemellarse a outro soldado, un canteiro a outro canteiro, mesmo unha vítima a un verdugo, se as imaxes quedan sen voces que nolas expliquen e identifiquen. A caracterización duns e outros, a individualidade do seu pensamento, dos seus sentimientos nos intres mesmos do acontecido, atópase por veces nas súas verbas. Tomar rexistro desas experiencias vividas, a través de grabacións concibidas dende unha metodoloxía de investigación, convertíndoas en fontes orais para a historia do noso país, está a ser un dos obxectivos do Proxecto, acompañado pola recuperación e dixitalización de fotografías e documentación da época, para facilitar a súa conservación e difusión.

Nun ano de traballo, o Proxecto ten recuperado máis de 2.000 imaxes da época, outras tantas fotografías recentes relacionadas coa recuperación da memoria, ao que habería que engadir diarios persoais como o que serve de base a esta publicación, correspondencia e documentación diversa, tal que carnets de militancia, cartillas de racionamento, multas, etc. Tamén se teñen realizado máis de trescentas entrevistas, que compoñen un extenso fresco encol da memoria da represión e a Guerra Civil, memoria conservada ate o día de hoxe polos protagonistas daqueles días, ou seus familiares e achegados.

O feito de que imaxes e textos como os que neste volume se recollen saían á luz, representa un paso adiante para que a memoria colectiva daquela controvertida época poida alimentarse sobre a reflexión das vivencias, da memoria individual, dos que a viviron e a padeceron.

Documentar o pasado nos arquivos e deixar rexistro da memoria individual antes de que se esvaeza no tempo, son os fundamentos para que a investigación baseada no estudo crítico desas fontes poida, como no caso deste traballo de Dionisio Pereira, dar o paso da memoria á historia.

MILICIANOS DA TERRA DE MONTES

NO EXÉRCITO POPULAR DA REPÚBLICA

Dionísio Pereira

*"Dende a memoria de cada acto
De guerra e de posguerra,
De tortura, de censura,
De depuración, de exilio,
De humillación e de esquecemento
Padecidos polos que sufiron,
Sufrimos e sufrirán áinda o mal
De mil novecentos trinta e seis,
A loita continúa"*

(De *A loita continúa*, Claudio Rodríguez Fer)

Cando o 23 de marzo de 1936 saíron para Madrid Rogelio Arca e outros compañeiros aveciñados nos lugares de Figueroa e Loureiro, pertencentes á parroquia cerdedense de San Martiño, non sabían que a súa ausencia ía ser delongada; mesmo para algúns definitiva. Naquel comezo da primavera, as cuadrillas de canteiros, albaneis, mamposteiros ou carpinteiros da Terra de Montes, recuncaban nunha emigración temporeira secular que, durante nove meses ao ano, leváballes polas obras públicas de distintas zonas do Estado español: Madrid, dende logo, mais tamén Asturias, País Vasco ou o Pirineo aragonés e catalán, eran os destinos más frecuentes naquel tempo. Na capital española, os canteiros pontevedreses deixaron múltiples pegadas, dende o enlousado da Praza Maior ao edificio da Telefónica pasando pola canle do Lozoya ou a catedral da Almudena, e tampouco pasaron desapercibidos nas organizacións de clase do ramo da edificación madrileño; mesmo a maioría estiveron afiliados ao potente "Sindicato Único de la Construcción" da CNT, encabezado por militantes de grande prestixio como Cipriano Mera ou Teodoro Mora, e este feito influíra de maneira notoria a que, nos retornos invernais aos eidos de Ceredo, incorporaran á central anarcosindicalista as súas veteranas asociacións parroquiais integradas na "Federación de Agricultores

y Obreros del Ayuntamiento de Ceredo"¹. Algúns, os máis afoutos, tamén participaron activamente no devalo da República en organizacións de carácter anarquista, caso do Ateneo Libertario de Vallehermoso, das Juventudes Libertarias de Cuatro Caminos ou da propia FAI. Polo contrario, en Asturias a hexemonía da UGT no sector da construcción reafirmou a filiación na central socialista tanto dos canteiros orixinarios do Concello de Forcarei, maioritarios no Principado, como das súas organizacións societarias operativas en Soutelo, Forcarei, Presqueiras, Acibeiro, Millerada ou Meabia.

Pero o ano 1936 ía ser diferente e iso comezouse a percibir na encirrada folga de máis de 60.000 obreiros da Construcción iniciada co verán e desenvolvida durante 6 semanas nunha grande tensión social, que derivou en abundantes confrontacións con falanxistas, crebafolgas e forzas de Orde Pública. Naquel conflito tomaron parte activa moitos canteiros da Terra de Montes e algúns, caso dos forcareicenses Francisco Quintillán Cardesín (integrado así mesmo na FAI) e Francisco Gulías Gulías ou do cerdedense José Diz Bugallo, destacaron pola súa firmeza de conviccións naqueles días que precederon ao golpe militar e que se viviron de maneira expectante nas pensións onde paraban os traballadores galegos ou nos seus locais de expansión preferidos, tal que a taberna "Casa de la Troya", verdadeiro cuartel xeral dos canteiros pontevedreses localizado na popular barriada de Vallehermoso. Nun daqueles choques, o propio Francisco Quintillán, da familia de "Os Cereiros de Sorribas" e irmán menor do mítico agrarista Dionisio Quintillán, foi acusado da morte dun esquirol e o feito marcou seu futuro tras a Guerra Civil, pois malia que o presunto asasinado apareceu vivo, Francisco debeu aturar once anos de cadea en cadea e tivo

1. Ver Pereira, D., *A IIª República e a represión en Ceredo*, "Verbo Xido", Soutelo de Montes, 2006.

2. Ver Pereira, D. "A saga dos Quintillán de Sorribas", in *Verbo Xido, Boletín de Ecoloxía e Cultura da Terra de Montes*, nº 14/15, xullo 2006, Soutelo de Montes.

3. Agradecemos a información ao investigador cerdedense José Antonio Meixueiro Rey.

que traballar como penado facendo estradas no País Vasco².

MILICIAS CONFEDERAIS DA CNT

Tras o asalto ao Cuartel da Montaña, no que tamén tomaron parte algúns cenetistas orixinarios da Terra de Montes, caso de César Cabada natural da Vilapouca-Soutelo³, un bo feixe de canteiros e traballadores da construcción pontevedreses con residencia temporal en Madrid, enrolaronse voluntarios na primeira Columna Confederada que se organizou na capital da República cos efectivos do devandito Sindicato da Construcción, baixo o mando dos

referidos Cipriano Mera e Teodoro Mora. Xunto a Rogelio Arca, constituíron o Grupo 33 daquela Columna vinteún camaradas, a metade deles galegos: velaí os cerdedenses José Diz Bugallo, que actuaba como delegado, José Plata Prieto, José Arca Fondós, Francisco Espiña, Arturo Carballal Iglesias, José Otero Peleteiro, Francisco Bugallo, Manuel Tato Cadorniga, o canteiro natural de Xeve, Aurelio Abelleira, e outro carpinteiro galego chamado José Varela⁴. O seu primeiro cometido, levado a cabo unha semana despois do golpe militar, non foi outro que facer garda no convento incautado na rúa Blasco de Garay para domicilio social do Ateneo Libertario de Vallehermoso. En breve, o 30 de xullo, aquela primixenia Columna Confederal, na que tamén participaban entre outros os referidos Francisco Quintillán e Francisco Gulías, o seu irmán Daniel, os veciños de Castrelo Lino Quintás Gulías e os irmáns José e Francisco Lorenzo Fraiz, os cerdedenses Manuel e Agustín Obelleiro Gamallo, Eladio Simal Penelas, todos de Figueroa, Eligio Otero Peleteiro, de Piñeiro, Raimundo Pereira, de Laxoso, etc., foi requirida para frear o avance dos franquistas nos penedos de Somosierra; un avance que puña en perigo as presas do Río Lozoya, que subministraban a auga e a enerxía indispensables para a resistencia de Madrid.

Deste xeito, ate os primeiros días de setembro daquel ano funesto, os 2.000 homes enrolados naquela Columna que aos poucos deuse en chamar “Columna Del Rosal” por estar comandada por un militar de carreira, o Tenente Coronel Francisco Del Rosal, vestidos con fundas proletarias e panos confederais ao pescozo, armados a penas a metade con armas longas e sen loxística militar algúnhia, foron quen de atallar as tropas de Mola en Paredes de Buitrago, fortificando e consolidando a fronte ate o final da contenda.

De inmediato, a Columna “Del Rosal” foi enviada á Serra de Gredos, para defender Madrid da enxurrada rifeña que amea-zaba xa as localidades avulenses de El Tiemblo e Cebreros, tras a retirada republicana de Talavera. Daquela, os cerdedenses do Grupo 33 son integrados no Batallón “Ferrer”, onde se lles xuntaron outros conveciños como José Vilas “O Pesco”, de Figueroa, e un canteiro de Sabucedo apelidado Sanmartín. Naquel escenario montesío, fronte a un inimigo habituado ao coitelo e a gañar as costas mediante ciadas nocturnas, os milicianos confederais engrosados con varias centurias catalanas

4. A partir de agora, seguiremos puntualmente o Diario de Guerra escrito día a día por Rogelio Arca nos diversos escenarios bélicos nos que interveu, reproduciendo en letra cursiva algúns anacos do mesmo. Moitos anos depois, mediada a década dos 90 do século pasado, o Diario foi mecanografiado e dado a coñecer de xeito restrinxido a algúns conveciños cerdedenses. O propio Rogelio serviuños de informante privilexiado ao longo de múltiples conversas, que ainda mantemos. Tamén empregamos como guieiros tanto o libro de Cipriano Mera, “Guerra, Exilio y Cárcel de un anarcosindicalista”, editado por Ruedo Ibérico no ano 1976, como a colección completa do periódico “Galicia Libre”, voceiro da “Federación de Agrupaciones de Gallegos Libertarios” imprentado en Madrid e Valencia entre 1937 e 1939.

da Columna "Tierra y Libertad", coñeceron por vez primeira o significado dunha retirada en toda regla provocada pola superioridade numérica e organizativa do inimigo: "*Miércoles, 30 de setiembre de 1936... a las dos de la tarde nos hemos visto obligados a evacuar el pueblo de Casavieja. Aquí en la retirada del pueblo de Casavieja es donde nosotros empezamos a conocer lo triste y cruel que es esta guerra para la inocente población civil; familias enteras abandonando sus hogares para no caer en las manos del enemigo y no ser víctimas de las atrocidades que diariamente cometan los moros africanos de Marruecos, con todos aquellos desdichados que caen en sus ensangrentadas manos.*

Mujeres locas de espanto con sus hijitos en los brazos y llorando, corriendo de un sitio para otro y sin saber a donde dirigirse, porque en las retiradas precipitadas todo es caos y el ver todo esto si que es muy triste, parte el corazón al hombre más valiente..."

Copada polas tropas rebeldes tras unha numantina defensa do castelo de Sotillo de la Adrada por parte do BON "Ferrer", a Columna "del Rosal" puido saír "in extremis" por Cebreros pouco antes de que as avanzadillas franquistas tomaran o pobo, mercé á enérgica resolución dos mandos proletarios encabezados por Cipriano Mera, arrechos diante do abandono por parte do Estado Mayor Central e das reiteradas vacilacións dos militares profesionais. Ao cabo, a Columna chegou o 10 de Outubro a Madrid cos homes a salvo e o material íntegro, cando xa se lles daba por prisioneros do inimigo.

O 153 BATALLÓN "FERRER" DA 39 BRIGADA MIXTA

É sabido que, tras unha etapa inicial na que as milicias dos sindicatos e partidos operarios a carón dalgúns unidade das forzas de seguridade e coa axuda duns poucos militares profesionais leais á República fixeron fracasar o golpe de Estado argallado pola maioría do Exército, a perspectiva dunha guerra prolongada determinou a necesidade de organizar militarmente as distintas unidades do bando republicano. Canto á Columna "Del Rosal", esta foi reconvertida no outono de 1936 na 39 Brigada Mixta que, pouco despois, se incorporaría á 5ª División do VI Corpo do Exército Popular da República. A devandita Brigada, constaba de 8 Batallóns integrados por 1.719 homes ao mando do Capitán de Sanidade Miguel Palacios e baixo o

control do Comisario de Guerra Julián Adrados, da CNT. Como xa deixamos apuntado, a maioría dos canteiros cerdedenses pertencentes ao Grupo 33 foron destinados ao 153 Batallón, que tomou o nome de "Ferrer" na lembranza do malogrado fundador da "Escuela Moderna", xunto cun feixe de conveciños tal que José Mª Vilas "O Pesco", Manuel Diz Bugallo, Eladio Simal Penelas e Antonio Quibén Simal, todos de Figueroa, Raimundo Pereira, o tenente da 2ª Compañía, Jesús Obelleiro, etc.; outros, non obstante, pasaron a distintos Batallóns, caso de Arturo Carballal ou do forcaricense Francisco Troitiño. Ademáis, un bo número de traballadores orixinarios da Terra de Montes formaron parte doutras unidades do Exército do Centro: eis, o tenente Francisco Gulías Gulías, da 98 Brigada Mixta 389 BON, o seu irmán Daniel, os irmáns Francisco e José Lorenzo Fraiz⁵, Francisco Quintillán Cardesín, os canteiros de Quireza Francisco Janeiro García e Laudelino Bugallo Bouzas, o veciño de Loureiro Julio Tato Cadórniga, o antigo membro do grupo anarquista "Luigi Fabbri" operativo na anteguerra en Xirazga (Beariz), Florentino Cortizo, os veciños de Figueroa José García Bugallo e os irmáns Agustín e José Simal Penelas (este no 5º Regimiento de Enrique Líster), Manuel Otero Pardo e Amancio Simal Sieiro, os dous de Castro, os cerdedenses Benigno Tato, Jesús Corral, Jesús Quibén, e un longo etcétera. Tamén temos constancia da presenza de varios mozos souteláns nas baterías de artillería da 5ª División, falecendo algúns deles en combate durante a toma de Brihuega aos italianos acontecida na primavera de 1937.

O bautismo de guerra da 39 Brigada Mixta foi na fronte de Aragón, no sector de Albarracín, onde fora enviada a fins de outubro coa finalidade de vixiar os pasos e camiños de montaña daquela serra, concretamente nos lugares de Tragacete, Guadalaviar e Tramacastilla. Alí, se ben houbo pouca actividade bélica, as condicións meteorolóxicas foron ruíns e houbo que soportar frío e neve como se fora inverno pechado: *"Jueves 19 de Noviembre de 1936. Amaneció nevando, el día muy nublado y frío, y durante toda la noche nieva intensamente, alcanzando unos diez centímetros de espesor la nieve. Y nosotros durmiendo debajo de un toldo amarrado a los pinos, durante todo el tiempo que llevamos aquí, y cuando nos levantamos por la mañana, la manta se encuentra toda ella cubierta de nieve a consecuencia de la ventisca que se forma. Las guardias se hacen fuera del abrigo del toldo, en prevención de lo que pudiera ocurrir."*

5. Porto Ucha, A.S. *"O maxisterio pontevedrés na IIª República, Guerra civil e Franquismo"*, Alén Miño edicións, Ponteareas, 2003.

Poucos días antes do Nadal, a Brigada foi transladada a Madrid para disfrutar duns días de descanso antes de se incorporar á defensa da capital, a cuxas portas, en Aravaca mesmo, xa estaban as tropas de Mola. No intre de chegar á pensión, Rogelio Arca recibiría malas novas: *"Madrid, Lunes 21 de Diciembre de 1936.- Día triste y doloroso para mí; a eso de las siete de la mañana y después de haber pasado por el Cuartel del Pacífico, me dirijo hacia la calle de Fernando de los Ríos nº32, donde me encuentro hospedado, y tan pronto toco el timbre, vino a abrir la puerta la señora Carmen Simal (la patrona), y abrazándose a mí llorando, que las lágrimas en estos tiempos que vivimos abundan para desgracia nuestra, me comunica la muerte de mi primo Manuel Arca Gamallo, su yerno.*

Al poco rato de encontrarme en casa y de haberme repuesto un poco de la triste noticia, nos sentamos a la mesa para desayunar los compañeros José y Manuel Diz, Francisco Bugallo, Jesús Quibén, Plácido Amor y yo..., y al terminar de desayunar y después de hacerme beber bastante coñac, el compañero José Diz me comunica el vil asesinato de mi querido padre Francisco Arca Baliñas y de su compañero y amigo Secundino Bugallo, por los canallas, criminales y asesinos falangistas del municipio de Ceredo, hecho ocurrido en la trágica noche del jueves 13 de Agosto de 1936, y al saber la triste noticia, cuantas lágrimas vertieron mis ojos, lágrimas de pena, rabia e impotencia por lo sucedido, y de uno no ser capaz de protegerlos, mártires los dos compañeros de un ideal noble y justo. D.E.P.

El vil asesinato de mi querido padre Francisco Arca Baliñas, y de su compañero y amigo Secundino Bugallo, fueron realizados por los asesinos falangistas del municipio de Ceredo, en la trágica noche del jueves 13 de Agosto de 1936, en la carretera general de Orense a Pontevedra, en el km. 74, y en el mismo punto donde se encuentra el Hm.1, partiendo de Orense, muy poco antes de entrar na Ponte do Barco, en el paraje conocido por Cortellas de Pedre.

La noticia de ambos asesinatos fue conocida en Madrid por el compañero y amigo Benigno Simal Penelas, escapado de la zona fascista y exiliado en Mar de Plata, República Argentina, el cual se comunicó con sus hermanos residentes en Madrid.

La muerte de mi primo Manuel Arca Gamallo, ocurrida el Viernes 6 de Noviembre de 1936, fue debida a una gran imprudencia cometida por un compañero y amigo suyo, jugando con una pistola cargada y una bala en la recámara, en las horas de

descanso en el trabajo, disparándole jugando con la pistola, y cuyo proyectil le hirió de muerte incrustándosele en la columna vertebral, y falleciendo siete horas después del trágico suceso, y después de haberle perdonado la muerte. D.E.P.

El buen compañero y amigo Plácido Amor, muerto pocos días después de todo lo sucedido, luchando contra el enemigo en la defensa de Umera, en el Frente de Madrid, era hijo de Antón da Eira, en el municipio de Cerceda, en la provincia de La Coruña, y cuñado de Severo Cortizo Penelas, del lugar de Figueroa. D.E.P.”.

Dous días antes de rematar o ano 1936, a 39 Brigada Mixta foi desprazada á primeira liña de combate, no sector comprendido entre Aravaca, Umera e Pozuelo de Alarcón, onde comezou unha asañada guerra de trincheiras agravada se cabe por unha dura climatoloxía invernal: “*Miércoles 30 de diciembre... Durante todo el día estuvo lloviendo intensamente y nosotros en las trincheras llenos de fango hasta las rodillas, por encontrarse estas encharcadas de agua y ser de todo imposible efectuar zanjas de desague, y como si todo esto fuera poco, además empapados de agua hasta los mismos huesos y en constante tiroteo con el enemigo...*”. Poucos días despois, o empuxo do inimigo obriga a desaloxar en condicións dramáticas aquela liña de defensa e retirarse ata El Pardo e a empinada Cuesta de las Perdices: “*8 de Enero de 1937... Por fin a las tres de la tarde y después de haber aguantado todo este Infierno de fuego y metralla, nos hemos visto obligados a abandonar las trincheras y después de haber sido diezmados sus defensores, a consecuencia del tremendo ataque llevado a cabo por el enemigo.*

Cuando abandonamos la trinchera los supervivientes, se encontraba toda bañada en sangre por sus tres costados, viéndonos obligados a pasar sobre los cadáveres de varios compañeros muertos y moribundos; un cuadro triste y doloroso para todos nosotros, al tener que dejarlos abandonados y en manos del enemigo, retirándonos hasta las Tapias del Monte del Pardo y el Alto de la Cuesta de las Perdices”.

Naquela retirada precipitada, a 39 BM sufre moitas baixas mortais, entre elas a de Perpetuo Sieiro, natural de Loureiro (Ceredo), e Rogelio Arca anda perdido varios días sen atopar a súa unidade, polo que, temporalmente decide incorporarse ao 5º Regimiento de Acero, mandado polo canteiro de Teo, Enrique Líster. Cando atopa de novo ao Batallón “Ferrer” tras os parapetos daquellas Tapias de El Pardo construídas noutrora por canteiros galegos, o arroutado comportamento de Rogelio

váelle un ascenso a Cabo, “nombramiento que nunca llegué a presentar en la Comandancia del Batallón, por la simple razón de que nunca me ha gustado mandar a nadie, ni en la vida militar ni en el vida civil...”.

Ao cabo, a 39 Brigada Mixta foi quen de parar a ofensiva franquista no Pardo a fins de febreiro de 1937, situándose a fronte a ambas beiras da estrada nacional a Coruña, separadas as trincheiras tan só polo ancho da calzada: á esquerda os fascistas; á dereita os republicanos, que ocuparon a antiga Embaixada de Cuba. No medio de encirrados combates, nos que tamén participaron brigadistas internacionais, aquela liña de fronte non mudará xa ate o final da contenda. Daquela, Rogelio e os seus compañeiros Francisco Bugallo, José e Manuel Diz, José Otero Peleteiro, Manuel Tato, Aurelio Abilleira, e outros milicianos orixinarios de Soutelo, Presqueiras e Paderne de Allariz (Ourense), son incorporados a unha sección de ametralladoras, a carón doutra integrada por internacionais franceses e belgas: ambas recibirán o alcuño de “máquina de los franceses” á beira da “máquina de los gallegos”.

Nos primeiros días do mes de abril de 1937 e aproveitando unha breve pausa entre os combates, Rogelio Arca puido tirar algunas fotografías coa súa pequena “Kodak” de acordeón: nelas, deixou lembranza dos seus compañeiros folgando entre as sobreiras das Tapias de El Pardo, onde son ben visibeis as troneiras para disparar, e nos xardíns dun chalet sito no lugar de “Las Flores”, sector de Aravaca. Maravilla, dende logo, o ambiente de brincadeira que anima algunha delas, tendo en conta a contorna mortal que arrodea os seus protagonistas. Como diría o propio Rogelio, velaí están “viviendo intensamente la vida... porque la vida es muy corta y en los tiempos que vivimos mucho más aún”.

A bonanza foi breve de máis e, poucos días despois, saltaban polos aires esnaquizados varios daqueles camaradas belgas e franceses retratados por Rogelio, ao cair un proxectil de morteiro no niño de ametralladoras dos internacionais. Aquel mes de abril non deixou máis que un regueiro de morte e destrucción, cobrándose os ataques inimigos as vidas dos cerdedenses José Otero Peleteiro, de Piñeiro, e Manuel Otero Pardo, de Castro, nun escenario dantesco: “Viernes 16 de Abril de 1937. En el día de hoy se llevó a cabo entre ambos contendientes un pequeño armisticio en este sector del frente, donde se desarrollaron los fuertes combates de los días pasados, para dar sepultura a los muertos de uno y otro bando, que se encontraban en

medio del campo de batalla, entre las dos líneas de fuego, dándole sepultura a cada uno de ellos en el mismo sitio donde se hallaban muertos todos ellos. D.E.P.

Algunos de ellos ya llevaban unos dos meses muertos y a la intemperie, resultado de otros enfrentamientos con el enemigo, lo cual ya eran medio esqueletos; entre estos últimos se encontraba el compañero Otero, paisano y vecino nuestro, natural del pueblo de Castro, en el ayuntamiento de Ceredo (Pontevedra). D.E.P.”.

Coa fronte estabilizada, os contínuos golpes de man persistiron ate marzo de 1938, tempo no que a 39 Brigada Mixta foi retirada da primeira liña tras sufrir un 60 % de baixas, entre elas a de Raimundo Pereira, de Laxoso. Velaí como resumiu Rogelio Arca, que salvou a vida de milagre tras varios lances moi comprometidos, o labor da unidade na defensa de Madrid: “*Desde el martes día 29 de Diciembre de 1936, hasta el día de hoy lunes 21 de marzo de 1938 a las seis de la tarde que hemos sido relevados de la primera línea de fuego en el frente de Madrid por un Batallón de la 48 Brigada Mixta, durante un año, dos meses y veintiún días, hemos estado en la primera línea de fuego defendiendo la Libertad y la Capital de España, nuestro querido Madrid, contra las feroces embestidas de las fuerzas franco-fascistas*”.

A LOITA NOS CUMIOS

Logo dunha breve estancia en Madrid para repoñer forzas, a 39 BM e con ela o BON “Ferrer, foi destacada durante un mes ao abructo escenario da Serra de Mogorón, na provincia de Guadalajara. Alí o constante axexo da artillería e os morteiros facciosos causaron á unidade arredor de cen baixas, feridos e mortos; entre os que ficaron por sempre soterrados no pequeno cemiterio do pobo de Sacegorbo, estaban o fillo da patrona da pensión madrileña onde paraban, Antonio Quibén Simal, e o veciño de Figueroa Eladio Simal Penelas. Na reorganización posterior da Brigada, pasou ao seu mando o maior de milicias José Peñido Iglesias, centeista compostelán que pudo fuxir da desfeita da fronte de Asturias onde fora un dos creadores do BON 219, alcumado “Galicia” por estar composto por galegos emigrados no Principado ou evadidos do bando fascista. En breve nos ocuparemos desta unidade do Exército Popular da República na que tiveron unha importante presenza os canteiros da Terra de Montes.

A derradeira xeira bélica da 39 BM na Guerra Civil foi na provincia de Teruel, nos outos cumios, decote con máis de 2.000 metros de altitude, dos Montes Universales e das Serras de Gúdar e Javalambre. Emprazada na contorna das localidades de Allepuz e Villarroya de los Pinares, a 39 BM foi incluída na 14ª División do XXI Corpo do Exército que, xunto ás 3^a e a 5ª Divisións e baixo o mando conxunto de Cipriano Mera, lograron a duras penas estabilizar ate o final da guerra un amplio sector que ía dende a Somosierra madrileña ate os Montes Universales, mercé ao sacrificio dos seus 50.000 integrantes.

Non obstante, as situacions límite tamén se sucederon pola potente ofensiva dos fascistas sobre a estrada Teruel-Sagunto, nun entorno de orografía salvaxe e cunha climatoloxía que, malia estar ben entrada a primavera, asemellouse máis á estación invernal. Velaí o impresionante relato de Rogelio Arca:

“Domingo 15 de Mayo de 1938. Seguimos batiéndonos en retirada con todo el material y armamento encima, y todo a través de bosques y montañas, hasta las once de la mañana que acampamos al amparo de unos grandes pinares, a la derecha de Alcalá de la Selva (a 1.404 mts. de altitud), y después de once largas y penosas horas de marcha.

Alcalá de la Selva, su nombre ya lo dice todo, sus montañas son una verdadera selva.

Lunes 16 de Mayo de 1938. A las tres de la madrugada cuando el Batallón se encontraba durmiendo en medio del pinar, salvo los centinelas de guardia, fuimos sorprendidos y atacados por sorpresa con bombas de mano por las fuerzas enemigas que nos vienen siguiendo los pasos, produciéndose a continuación una pequeña escaramuza.

Seguidamente emprendimos de nuevo la retirada por en medio de los pinares y el bosque, en una noche oscura como boca de lobo, porque el enemigo se nos echa encima por todas partes, parándonos al ser de día en unas masías que se encuentran cerca y al Oeste del pueblo de Valdelinares (a 1.692 mts.), para tomar un respiro y por encontrarse nevando copiosamente y estar todo cubierto de nieve. Pero, ¡ay!, a eso de las diez de la mañana cuando cede algo el temporal de nieve y queremos salir de las masías, nos encontramos con la desagradable sorpresa de encontrarnos cercados por un lado por las fuerzas enemigas que nos vienen siguiendo los pasos, y por el otro por la 118 Brigada nuestra que nos confundieron a nosotros con el enemigo por venir en la misma dirección que este, abriendo contra nosotros intenso fuego de fusil y ametralladoras.

Algunos de nosotros salimos de las masías exponiendo la vida, todos los que nos decidimos pudimos hacerlo, esquivando mal como pudimos los disparos de unos y otros, tirándonos seguidamente al Río Linares que desciende cercano al pueblo y donde nosotros nos encontramos, y aguas abajo del embalse de Las Ranas; el agua del Río Linares además de encontrarse bastante fría, en algunos puntos nos alcanzaba los huevos.

El Río en parte también se encontraba dominado por las fuerzas enemigas, pero es preferible exponer la vida las veces que sean antes de caer prisioneros en las manos de las fuerzas franco-fascistas.

En esta peripécia de la guerra han caído varios compañeros heridos y otros prisioneros, y de nuestra compañía también se encuentran varios compañeros desaparecidos, y nosotros hemos podido salvar el pellejo por chiripa o buena suerte.

Y después de todo lo ocurrido, ocho compañeros hemos decidido transportar a hombros y a relevos a un compañero que cayó herido al lado nuestro, desde un poco más abajo del pueblo de Valdelinares hasta el pueblo de Linares de Mora, y después de haber improvisado con unos palos y retamas una parihuela o angarilla, para poder transportarlo a hombros, por carecer en estos momentos de gran confusión de una camilla para poder hacerlo con más comodidad. El traslado del compañero herido fue realizado a través de pasos y senderos de montaña en el tiempo de tres horas, desde las once de la mañana a las dos de la tarde que llegamos al pueblo de Linares de Mora (1.811 mts.).

La gran retirada fue llevada a cabo por las montañas de la Sierra de Gúdar, en la provincia de Teruel, por la zona de Cerro Marano (1.732 mts.), por la zona de Villar de Sancho (1.750 mts.), por la zona de Collado Martín (1.883 mts.), por la zona del Monegro y por la zona de Peñarroya (2.024 mts.) ..."

No verán, sen embargo, as operacións militares ralentizáronse ate o punto de que a sección de ametralladoras da que formaban parte os combatentes galegos, foi destinada a un lugar paradísíaco, o Balneario de Camarena, onde, amais de vixiar os movementos do inimigo, Rogelio dedicou o seu tempo a facer unha belida colección de mariposas e á procura de mel coa que complementar un rancho a cada máis esmorecente. Naquel Balneario, tivo lugar un encontro moi emotivo: "Cuando marchabamos por la mañana temprano camino del frente, nos cruzamos en el camino con cuatro compañeros asturianos,

que se encontraban prisioneros del enemigo y condenados a un Batallón de trabajos forzados, evadidos durante la noche del campo enemigo que los tenía prisioneros. El primer impulso nuestro y de ellos al vernos fue de abrazarnos fuertemente y gritar muy alto ¡Viva Asturias Heroica! y ¡Viva Galicia Mártir!; este encuentro fue para nosotros los gallegos y los compañeros asturianos, en estos momentos cruciales en que vivimos, un momento supremo de gran emoción y compañerismo; fue un saludo de hermanos y de sufrimiento que luchamos juntos por la Libertad."

Non durou moito a calma, e a comezos de agosto o sargento José Díz, Francisco Bugallo e Rogelio Arca foron transladados a un novo Batallón Divisionario de Ametralladoras que se estaba conformado dentro da 5ª División, afastándose o seu destino da 39 BM, do BON "Ferrer" e do resto dos seus camaradas e paisanos. En realidade, pouco restaba da contenda, xa que a derrota estaba dabondo asumida polos defensores da República, que agardaban dun día para outro o mouro porvir. Aos tres cerdedenses tocóulle o mércore 29 de marzo de 1939 o intre fatídico da rendición na serra turolense de Camarena, a mans precisamente dunha morea de paisanos integrados no bando franquista que se comportaron sen ningunha consideración. Logo dunha penosa marcha, os tres amigos foron concentrados xunto con milleiros de combatentes republicanos na Praza de Touros de Teruel e alí deron en coñecer o que lles agardaba: medo, penalidades, miseria e malos tratos a mancheas. Algo que en Asturias outros conveciños da Terra de Montes xa deberon aturar a partir da caída da fronte do Norte, no outono de 1937.

O BATALLÓN 219 "GALICIA" DO EXÉRCITO DE ASTURIAS

Como quedou dito, a importante presenza de emigrados galegos de diversas profesións (mariñeiro, canteiro e albaneis, mineiros, afiadores...), sumados aos numerosos reclutas orixinarios de Galiza que facían o servizo militar no Cuartel de Simancas e aos non menos numerosos evadidos do territorio galego, ben por mar mediante pequenas embarcacións, ben por terra desertando do exército golpista ou fuxindo dos seus domicilios a través dos montes, posibilitou que, no mes de setembro de 1936, se organizara en Gijón o Batallón "Galicia", posteriormente 219 de Asturias. Composto inicialmente por 350 milicianos maioritariamente de

orixe galaica, foi incrementando progresivamente a súa filiación acadando en maio de 1937 perto dun millo de compoñentes.

De carácter unitario, o BON “Galicia” tivo, non obstante, unha notoria influencia da CNT, maioritaria nas súas ringleiras, que tamén rexistraban unha nada desdeñable afluencia de afiliados á UGT e ao Partido Comunista; non obstante, un dos seus principais organizadores e primeiro comandante foi o devandito militante cetenista de orixe compostelá pero radicado en Asturias, José Penido Iglesias, substituído en abril de 1937 polo antigo secretario da “Federación Local Obrera” (CNT) coruñesa, José Moreno Torres,

evadido da capital herculina no devalo do ano 1936 xunto cunha vintena de cadros societarios da devandita Federación⁶.

Repasando as planillas do BON “Galicia” correspondentes a diversos períodos de tempo, podemos comprobar a presenza dalgúns traballadores orixinarios da Terra de Montes no devandito Batallón. Velaí:

Nome	Natural	Filiación	Profesión	Observacións
Constante Brandariz Firrela	Ceredo	CNT	mamposteiro	
Rosendo Castro Dapena	Ceredo	¿?	albanel	Procesado 1937
Ricardo Fernández Fortes	Ceredo	CNT	canteiro	
Cesáreo Fernández Fortes	Ceredo	¿?	canteiro	Procesado 1937
José Garrido Álvarez	Ceredo	¿?	canteiro	
Constantino González Fdez.	Ceredo	CNT	canteiro	
Manuel Crespo Bugallo	Forcarei	UGT	mamposteiro	
Alfredo Dapena Candeira	Soutelo	CNT	canteiro	Cabo 2º Cía.
Avelino Dapena Quintillán	Forcarei	¿?	albanel	Procesado 1937
Juan Gil Sota	Forcarei	CNT	albanel	

6. Ver Pereira, D. e Fernández, E. “O Movemento Libertario en Galiza (1936-1977)”, Ed. A Nosa Terra, Vigo, 2006. Agradezco, a maiores, ao historiador Luis Miguel Cuervo o coñecemento de diversas listaxes dos compoñentes do BON, así como unha minuciosa información encol dos Consellos de Guerra levados a cabo en Asturias, nos que se viron implicados algúns milicianos orixinarios da Terra de Montes.

Nome	Natural	Filiación	Profesión	Observacións
Manuel Guzmán Bugallo	Forcarei	UGT	canteiro	¿Fusilado no Acebo?
Servando Álvarez Varela	Forcarei	UGT	canteiro	
Álvaro Núñez Liñares	Forcarei	PSOE	canteiro	
Manuel Rivas Rey	Forcarei	UGT	canteiro	Fusilado no Acebo
Eladio Seara Castro	Forcarei	UGT	canteiro	Exilado Francia 1939
Ramón Vázquez Rey	Soutelo	UGT	canteiro	Capitán 2ª Cía. Pena de morte conmutada.
José Balado Gil	Forcarei	PCE-CNT	albanel	Tenente 2ª Cía. Fusilado no Acebo
Daniel Barreiro Campos	Forcarei	?	canteiro	Morto fronte Oviedo
José Bértolo Candeira	Alfonsín	UGT	canteiro	Preso en Santoña
Avelino Bértolo Candeira	Alfonsín	UGT	canteiro	Preso en Santoña
Manuel Bugallo Lois	Cobas	UGT	canteiro	Fusilado no Acebo
Manuel Bugallo Pérez	Forcarei	UGT	canteiro	Morto fronte Oviedo
Francisco Cardesín Fdez.	Forcarei	UGT	mamposteiro	Morto en combate

O BON "Galicia" entrou en combate no mes de outubro de 1936 no sector do Escamplero, para logo participar na ofensiva sobre Oviedo levada a cabo a comezos de 1937, na que resultaron mortos os forcareicenses Manuel Bugallo Pérez e Daniel Barreiro Campos. Máis tarde actúa no sector de Biedes antes de ser transladado ao linde entre Euskadi e Santander, no sector de Villaverde de Trucios, Las Matanzas e Traslaviña. Tras ser reorganizado no verán de 1937, o Batallón retorna a Santander,

máis concretamente ao porto do Escudo e á liña do río Deva, para ir retrocedendo cara a fronte oriental de Asturias, nos sectores de Llonín e El Mazuco, e rematar na contorna dos portos colindantes con León, onde os seus integrantes foron sorprendidos pola caída da fronte de Asturias sen que tiveran opción de fuxir por mar cara Francia. En todas estas accións, contabilizáronse nada menos que un mínimo de 94 milicianos do Batallón "Galicia" mortos en combate⁷.

Diante dunha situación límite como a descrita, algúns, caso dos irmáns orixinarios de Alfonsín (Presqueiras-Forcarei) Avelino e José Bértolo Candeira, botáronse ao monte en territorio asturiano ate que foron apresados. Outros, idearon unha alternativa ben arriscada: voltar a Galiza e alí tentar unha evasión por mar cara territorio leal tal e como estaban a facer outros correxionarios que seguían na clandestinidade. Deste xeito, un fato de trece homes encabezados polo propio Comandante Moreno dirixíronse á fronteira con Lugo co devandito obxectivo; no grupo ían tamén varios canteiros de Forcarei que enfileraron a marcha cara Fonsagrada, pois coñecían ben a zona por andar traballando todos os veráns por aquelas terras. O 30 de outubro sobrepasaron o porto do Acebo, e nunha casa-taberna do lugar da Torre, mesmo na fronteira entre Asturias e Galiza, solicitaron pasar a noite. Mentre durmían, foron delatados por un veciño e de contado arrodeados por falanxistas e gardas civís procedentes da Fonsagrada; no enfrentamento posterior morreu un falanxista e nove milicianos do BON "Galicia" resultaron detidos. Como vinganza e de xeito inmediato, os nove foron fusilados e soterrados nunha foxa aberta por xente da zona obrigada polos falanxistas. Mentre, Moreno foi quen de fuxir xunto con dous compañeiros, sendo aprexado ao cabo de tres días e sometido a estarrecedoras torturas antes de ser asasinado a paos. Os seus dous acompañantes, correrón igual sorte e hoxe descansan no cemiterio da Fonsagrada. Polo que sabemos⁸, neste triste episodio perderon a vida os canteiros forcareicenses Manuel Bugallo Lois, José Balado Gil, Manuel Rivas Rey e, sen que teñamos unha total seguridade, Manuel Guzmán Bugallo. Como é sabido, no verán de 2007 e a iniciativa da "Asociación para la Recuperación de la Memoria Histórica" (ARMH), ven de ser descuberta a foxa común situada no Porto do Acebo onde descansan dende hai 70 anos oito daqueles milicianos do BON "Galicia".

Finalmente, compre dicir que sabemos de varios paisanos da Terra de Montes que loitaron noutras unidades do Exército Popular en Asturias diferentes ao BON 219, caso dos cerdedenses Vicente Troitiño Beiro, Julio Espiñeira Iglesias, militante do PSOE morto

7. Segundo datos do historiador asturiano Luis Miguel Cuervo, experto no devalar do Batallón.

8. Mercé, outra volta, ás informacions xenerosas dos historiadores Luis Miguel Cuervo e Eliseo Fernández.

en combate ao comezo da guerra ao igual que Secundino Obelleiro Costa⁹, ou o anarcosindicalista José Paz Cachafeiro, fusilado en Oviedo tras exercer como corresponsal de prensa. Tamén os forcareicenses José e Luis Bugallo Pérez foron procesados no

9. Entrevista a Manuel Monteagudo Castro (Castro-Cerdeiro),

Pontevedra, 1/11/2004.

10. Entrevista con Severino Rascado, Mamoalba, 5/1/1998.

Principado, tras a súa participación na contenda. Nalgúns deles, non temos seguridade completa do

concello de procedencia; non obstante os apelidos fan pensar nun máis que probable vincello coa bisbarra: eis, Florentino Cachafeiro Fernández e Ángel Cortizo Arén, falecidos ambos os dous nos combates acontecidos en territorio astur, ou Manuel Gulías Troitiño e Manuel Fraiz Gamallo, procesados tras a caída da fronte de guerra en Asturias.

FUSILADOS, PRESOS, EXILADOS, DISCRIMINADOS...

Ese foi o destino dos vencidos. Chegara a victoria, a paz dos cemiterios, onde non había lugar para os antigos combatentes republicanos. Xa relatamos algúun caso de fusilamento tras padecer un Consello de Guerra sen ningún tipo de garantías: o devandito exemplo do cerdedense José Paz Cachafeiro non foi o único, pois os seus conveciños Darío Tato Fernández e José Plata Prieto¹⁰ sufriron a mesma sorte na capital de España. Outros moitos encheron as cadeas daquela inmensa prisión que foi o Estado español tras a contenda: o soutelán Ramón Vázquez Rey, capitán do BON "Galicia", veu conmutada no derradeiro intre a pena de morte que un Tribunal Militar de Gijón pediu para el; o cerdedense Cesáreo Álvarez Fortes, veciño da localidade astur de Laciana, foi condenado a 20 anos de cadea; o forcareicense Avelino Dapena Quintillán pasou en dúas ocasións por un Consello de Guerra; os irmáns Avelino e José Bértolo Candeira, de Alfonsín (o primeiro, antigo directivo da Agrupación Socialista de Presqueiras), foron dar ao sinistro Penal de Santoña; os irmáns Arturo, José María e Adenso Dapena Seara, de Ventoxo (Forcarei), remataron facendo estradas no Pirineo formando parte dun Batallón de Trabajadores e algo semellante aconteceu en Euskadi a Francisco Quintillán, tras a súa estancia na cadea de Burgos.

O roteiro de Severino Bugallo Valiñas, antigo alicerce de "Izquierda Republicana" na vila de Cerdedo, foi abraiante: fuxido nun primeiro intre a Cuba tras zafar por unha migalla dunha tentativa de asasinato, pasou logo aos EUU, voltando á zona republicana coas Brigadas Internacionales. Cara o devalo da contenda estivo destinado en Reus e Salou (Tarragona), transla-

dándose tras a caída de Catalunya a Francia; alí foi internado no campo de Argelés, de onde fuxiu a Bordeaux para participar na resistencia contra os alemanes. Preso no ano 1941, foi deportado a España por Irún pasando catro anos en diversos internados como preso político, entre eles nun campo de concentración en Villaverde (Madrid) traballando en "Reconstrucción Nacional", nas cocheras de Vigo, ou na factoría de Barreras¹¹.

E xa que falamos de exilio, compre apuntar que non foron poucos os combatentes republicanos da Terra de Montes que deberon fuxir daquela España negra para salvar a vida. Entre eles o poeta, mestre e ensaista nacido en Castro (Ceredo), Xosé Otero Espasandín, que participou no bando republicano servindo nunha oficina da aviación leal en Barcelona. Rematada a contenda, pasou a Francia e foi confinado no campo de concentración de Saint Cyprien; máis tarde estivo exiliado en Gran Bretaña, Arxentina e EEUU, onde faleceu tras realizar un meritorio labor cultural¹².

Outros milicianos da Terra de Montes menos coñecidos deberon atravesar así mesmo o océano, para afincarse na urbe acolledora que resultou ser Bos Aires, a rentes dos paisanos alí emigrados con anterioridade: eis César Cabada, da Vilapouca. Algúns, sen embargo, deberon comezar de cero nos países de acollida exercendo o seu oficio de canteiros, caso do compoñente do BON 219 Eladio Seara Castro, internado nun principio no campo de concentración de Septfonds, radicado no Mediodía francés. E, se cadra, aínda hai xente que garda a lembranza de José Canabal Cachafeiro, nado no ano 1901 en Acibeiro e que, tras o golpe militar de 1936, debeu andar fuxido polo monte debido ás súas simpatías anarcosindicalistas e á súa afiliación á CNT. Pouco sabemos del, sen embargo: a penas que debeu pasar a Francia vía Portugal e dende o país galo retornar á zona republicana para incorporarse ao Exército Popular. Coa derrota, fixo o camiño de volta polos Pirineos para ser internado no campo de concentración de Tarne et Garonne, no sur de Francia, en xullo de 1939. Curiosamente, por aquel tempo e a non demasiada distancia, outro José Canabal forcareicense pero de segundo apellido Troitiño e orixinario de Andón, penaba igualmente a desfeita republicana noutro campo francés de triste memoria: o de Barcarés, contra o Mediterráneo¹³.

11. Entrevista co seu fillo Vicente Bugallo Cadavid, Ceredo, 5/4/2001.

12. Ver Pereira, D. *Xosé Otero Espasandín: Vida e pensamento dun cerdedense desterrado*, "Verbo Xido", Soutelo de Montes, 2004.

13. Ver Pereira, D. "Crónicas de Forcarei.

Noticia de José Canabal, canteiro e anarquista" in "Verbo Xido" Boletín informativo de Ecoloxía e Cultura de Terra de Montes, nº 14/15, xullo 2006, Soutelo de Montes.

Mais para os antigos combatentes que puideron regresar aos seus fogares, o retorno foi tamén moi amargo. Algúns, como Manuel Simal Penelas ou Severo Rodríguez, ambos da parroquia cerdedense de San Martiño, morreron aos poucos a resultas das feridas recibidas en combate. O tráxico final do veciño de Figueroa Agustín Obelleiro Gamallo foi aínda máis lamentable posto que, mutilado e sen posibilidade ningunha de pensión por minusvalía ao estar sinalado por "roxo", decidiu suicidarse para non ser unha carga para a súa familia. Como nos comentou Rogelio Arca, *"aos que loitaran no bando republicano non se lles tiña en conta para nada, non eran ninguén..."*. Peor aínda; algúns como os veciños de Quireza Laudelino Bugallo ou Francisco Janeiro García, á súa volta foron perseguidos e maltratados polos falanxistas da contorna un día si e outro tamén, mentres eran constantemente vixiados pola Garda Civil. O propio Rogelio xunto cos seus compañeiros os irmáns Diz, Francisco Bugallo ou José María Vilas, pui-deron comprobalo cando, recién chegados xa tiveron que presentarse a diario no cuartelillo e, aos poucos, foron todos enviados a unha Compañía de Revisión constituída no Cuartel das Mercedes de Lugo baixo unhas draconianas condicións de disciplina. Ali, ao cabo de varios meses uns ficaron en liberdade provisoria, mentres que outros foron internados na cadea daquela capital, onde deberon aturar unhas condicións inhumanas que acabaron coa vida dalgúns presos. Ese foi o triste final de Manuel Tato, veciño de Loureiro e compañero e amigo de Rogelio Arca, que deixou puntual denuncia da morte inducida do seu camarada:

"Muerte de Manolo Tato. Cuartel de las Mercedes (Lugo), Septiembre de 1939.- Todos los compañeros que componíamos la gran Compañía de Revisión, procedíamos de la zona republicana, y nos encontrábamos aquí retenidos por el enemigo. Los más decididos y comprometidos se fugaron, siendo más tarde hechos de nuevo prisioneros y severamente castigados; España entera es un gran campo de concentración donde nadie puede fugarse.

Una parte de este grupo, unos ocho o nueve compañeros, se fugaron todos juntos y de la siguiente manera: se encontraban ya detenidos y encerrados en los calabozos del Cuartel de las Mercedes, y un día puestos todos de acuerdo y bajo un plan ya estudiado, se apuntaron todos a reconocimiento médico. El Hospital Militar se encontraba situado al otro lado de la ciudad, y para llegar hasta él desde el Cuartel de las Mercedes había que cruzarla. Cuando fueron trasladados para el reconocimiento médico todos formados y fuertemente escoltados por los soldados armados enemigos, al llegar al centro de la ciudad, en un

punto donde las calles se encontraban más concurridas de gente, se dieron a la fuga cada uno por su lado, sin que la escolta que los conducía después de haberles dado el alto y apuntarles con los fusiles, pudiera hacer más nada para detenerlos. Uno o dos de este grupo de fugados pertenecían al municipio de Ceredo¹⁴, otros al de Cuntis y los demás no recuerdo.

Otros muchos fueron detenidos y encerrados en la Cárcel de Lugo, como así le ha sucedido a mi compañero y amigo Manolo Tato, del lugar de Loureiro-Ceredo (Pontevedra), herido por dos veces en la contienda y ya enfermo de tuberculosis, dejándolo morir abandonado por sus verdugos carcelarios en la Cárcel de Lugo, en los días de Navidad del mes de Diciembre de 1939. D.E.P.

Los demás unos tras otros, todos fuimos puestos en libertad vigilada. Últimamente fuimos trasladados al Cuartel de San Fernando en Lugo capital, situado dentro de las murallas romanas, y donde ha mejorado bastante nuestro servicio, siendo destinados a la guardia exterior de la Cárcel de Lugo, donde se encontraban ya presos y encerrados varios compañeros y amigos nuestros. ¡Quien nos lo iba a decir a nosotros, el ser los guardianes exteriores de nuestros compañeros y amigos aquí dentro encerrados, después del tiempo que hemos luchado juntos y unidos por la libertad del pueblo español y en contra de la tiranía y la esclavitud de estos canallas fascistas!

Rodeando la parte exterior de la Cárcel de Lugo, hay varios puestos de guardia, y durante la noche se realiza ésta de la siguiente manera: el centinela de la puerta principal de la cárcel, cada media hora daba la voz de alerta y, en voz alta, decía “¡Centinela alerta!”, y los demás centinelas de uno en uno íbamos contestando también en voz alta “¡Alerta!”, “¡Alerta!”, “¡Alerta!”, y el último centinela terminaba diciendo también en voz alta “¡Alerta!”. De esta forma, el oficial de guardia comprobaba sin moverse del sitio si cada uno de los centinelas se encontraba en su puesto y en vela.

Durante las guardias prestadas por nosotros, y con extremada precaución porque también nosotros nos encontrábamos vigilados, nunca hemos dejado abandonados a su suerte dentro de nuestras escasas posibilidades, a nuestros compañeros y amigos dentro de esta Cárcel encerrados.

La Cárcel de Lugo, por la parte de atrás tenía una ventana cerca de la esquina y a baja altura, la cual daba frente al puesto de guardia de un centinela, y la dicha ventana en el interior de la cárcel según nos habían informado daba a un desván de

14. Eran os irmáns Antonio e Agustín Carballal Iglesias, do Serrapio (Ceredo).

la cocina, y como todas las ventanas de todas las cárceles se encontraba protegida con gruesos barrotes de hierro cruzados.

Además, también estaba resguardada por una tupida tela metálica de alambre fino.

La dicha tela, fue cortada con mucho cuidado en un pequeño tramo, para que no fuese notado en lo más mínimo, y por este lugar el centinela que se encontrase de guardia en aquella hora convenida, le introducía la prensa diaria dentro de la cárcel. Nuestros compañeros, y éstos por el mismo procedimiento, echaban las cartas fuera de la prisión, para que fueran recogidas por el centinela de guardia y depositadas por nosotros en el correo, y de esta forma se enteraban ellos de lo que sucedía en el exterior, y al mismo tiempo se libraban de la rigurosa censura de la prisión, y podían comunicarse con sus familiares y amigos con mucha más libertad.

La felicidad dura muy poco en la casa del pobre. Un mal día de madrugada, por un fallo se terminó todo esto, los compañeros del interior de la cárcel, por la ranura abierta en la tela metálica echaron las cartas fuera del recinto y, antes de que pudieran ser recogidas por el centinela de guardia, pasó recorriendo los puestos el oficial de guardia, siendo recogidas las cartas por éste, y el centinela relevado de su puesto para explicar lo sucedido.

Pero en medio de todas estas cartas se encontraba una especial, que fuera escrita por un compañero y amigo mío y a la cual los censores de la prisión fueron incapaces de descifrar el contenido de la misma, por encontrarse escrita en el verbo de los "arginas" (canteros), por lo que le ha costado a mi compañero y amigo Antonio Mariño, del lugar de Insua-Castrelo (Pontevedra) una soberana paliza, que lo dejaron morado, para que aclarase el contenido de la misma, por ser él quien la había escrito.

Así trataban a los prisioneros del Ejército Popular de la República Española estos canallas franco-fascistas".

RAMO

Aqueles vellos negativos que Rogelio pudo salvar da derrota republicana xunto cun Diario que aprezaba tanto como a propia vida, chegaron ata nós 70 anos despois, algúns deles moi deteriorados polos fungos e a humidade, pero conservados dabon-

do como para dar testemuño perdurable do compromiso daqueles traballadores da Terra de Montes cunha II^a Republica que recibiran con grande esperanza e que cumpríu defender coas armas, arriscando a vida. Hoxe, aos seus 94 anos, mercé á nunca desmentida lealdade de Rogelio Arca cos ideais liberadores, o exemplo xeneroso e rebelde daqueles homes de rexa feitura xa formará parte, pese a quen pese, dos sinais de identidade destas terras dabondo estragadas polo caciquismo de vella e nova fasquía.

CADRO I

Veciños do concello de Ceredo mortos a resultas da súa participación en unidades do Exército Popular da República (*)

Nome	Natural	Unidade	Filiación	Data morte	Lugar
Raimundo Pereira Fuertes	Laxoso	39 BM	CNT	3/3/38	Madrid
José Otero Peleteiro	Piñeiro	39 BM	CNT	22/10/37	Madrid
Higinio Portela	Loureiro	¿?	CNT	1936	Talavera
Manuel Varela Piñeiro	Vilarchán	¿?	¿?	¿?	¿?
Ramiro Umia	Serrapio	¿?	¿?	¿?	¿?
Perpetuo Sieiro Torres	Loureiro	39 BM	¿?	8/1/37	Madrid
Antonio Quibén Simal	Loureiro	39 BM	CNT	28/3/38	Serra Mogorrón / Guadalajara
Julio Espiñeira Iglesias	Castro	¿?	PSOE	¿?	¿?
José Pose Pérez	Laxoso	¿?	¿?	¿?	¿?
Fco. Álvarez Rodríguez	Laxoso	¿?	¿PCE?	¿?	¿?
Manuel Otero Pardo	Castro	Ex. Centro	CNT	Feb. 1937	Madrid
Secundino Obelleiro Costa	Figueroa	Ex. Asturias	CNT	¿?	Asturias
Agustín Obelleiro Gamallo	Figueroa	Ex. Centro	CNT	1939	Figueroa / Suicidouse

Nome	Natural	Unidade	Filiación	Data morte	Lugar
Severo Rodríguez	Vilar	Ex. Centro	¿?	1939	Vilar / Feridas de guerra
Manuel Arca Gamallo	Vilar	Ex.Centro	CNT	6/11/36	Madrid
José García Bugallo	Figueroa	Ex.Centro	CNT	22/8/37	Madrid
Manuel Simal Penelas	Figueroa	Ex. Centro	CNT	1939	Figueroa / Feridas de guerra
Agustín Simal Penelas	Figueroa	Ex. Centro	CNT	4/6/37	Guadalajara
Eladio Simal Penelas	Figueroa	39 BM	CNT	3/4/38	Serra Mogorrón / Guadalajara
José Simal Penelas	Figueroa	5ª Reg.	CNT	xullo 1937	Brunete
Jesús Corra	Loureiro	Ex. Centro	¿?	xullo 1937	Brunete
Benigno Tato Cadórñiga	Loureiro	Ex. Centro	CNT	xullo 1937	Brunete
Manuel Tato Cadórñiga	Loureiro	39 BM	CNT	Nadal 1939	Cadea Lugo
Darío Tato Fernández	Loureiro	39 BM	CNT	1939	Fusilado Madrid
José Plata Prieto	As Quintas / Laxoso	39 BM	CNT	1939	Fusilado ¿?
José Paz Cachafeiro	Ceredo	corresponsal de guerra	CNT	30/5/38	Fusilado Oviedo
¿Ángel Cortizo Arén?	¿Ceredo?	Ex. Asturias	¿?	¿?	Asturias

(*) Relación incompleta.

CADRO II

Veciños do Concello de Forcarei mortos a resultas da súa participación en unidades do Exército Popular da República (*)

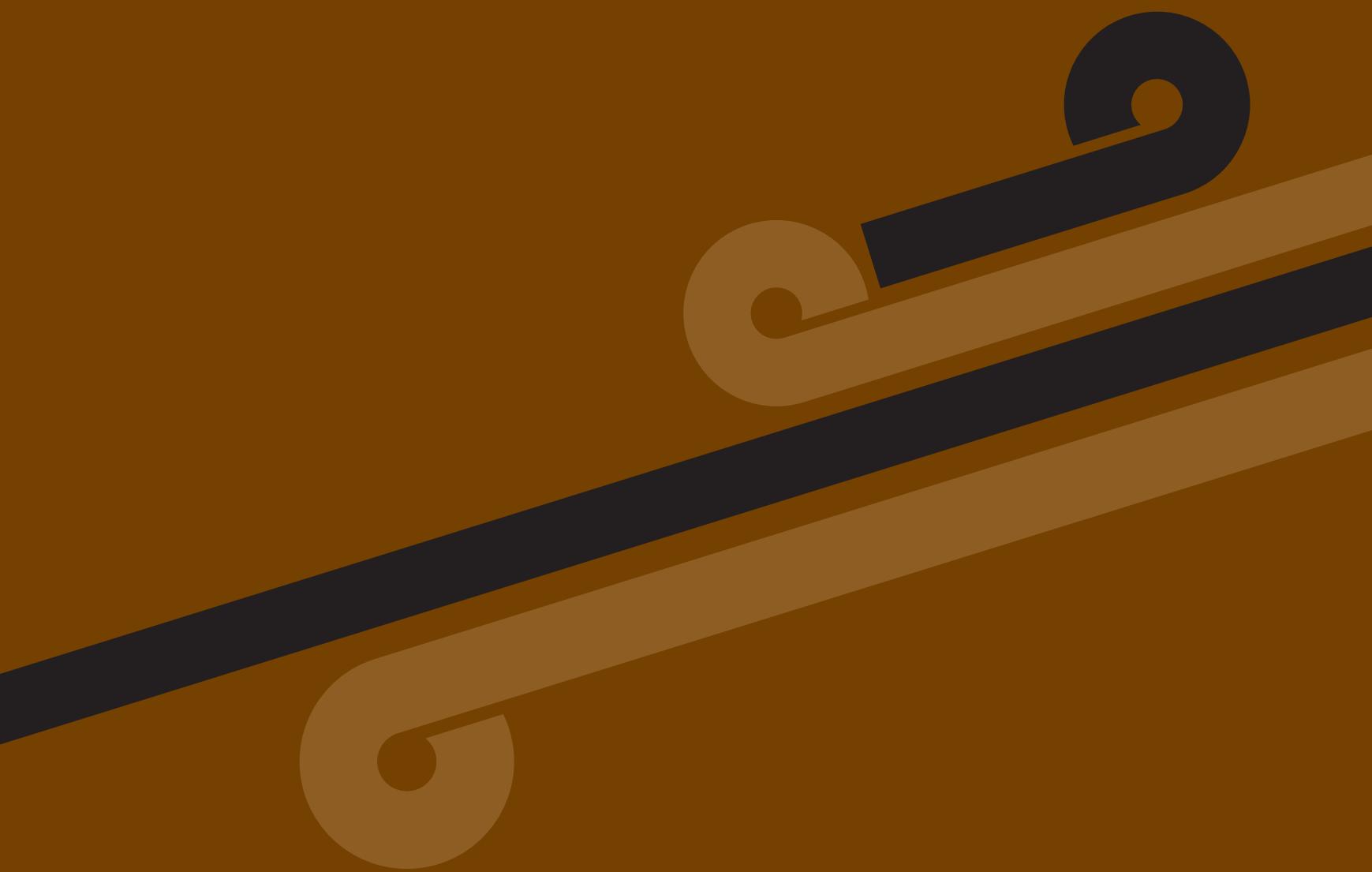
Nome	Natural	Unidade	Filiación	Data morte	Lugar
Francisco Gulías Gulías	Forcarei	98 BM	CNT	Abril 1938	Guadalajara
¿Francisco Troitiño?	Sanguñedo	Ex. Centro	¿?	¿?	¿Fusilado Madrid?
¿?	Soutelo	Ex. Centro	¿?	Marzo 1937	Brihuega
¿Jaime Lorenzo Fraiz?	Castrelo	Ex. Centro	¿?	¿?	¿?
Manuel Bugallo Pérez	Forcarei	BON 219	UGT	22/2/37	Oviedo
Fco. Cardesín Fernández	Forcarei	BON 219	UGT	¿?	Asturias
Daniel Barreiro Campos	Forcarei	BON 219	¿?	22/2/37	Oviedo
Florentino Cachafeiro Fernández	¿Forcarei?	Ex. Asturias	¿?	¿?	Fusilado ¿Oviedo?
Manuel Rivas Rey	Forcarei	BON 219	UGT	Nov. 1937	Fusilado Acebo
Manuel Guzmán Bugallo	Forcarei	BON 219	UGT	¿Nov. 1937	¿Fusilado Acebo?
José Balado Gil	Forcarei	BON 219	PCE-CNT	Nov. 1937	Fusilado Acebo
Manuel Bugallo Lois	Cobas	BON 219	UGT	Nov. 1937	Fusilado Acebo

(*) Relación incompleta.

ALBUM DE GUERRA

Madrid 1937

ROGELIO
ARLA
RIVAS

Fotografías tomadas por Rogelio Arca

Rivas aos componentes da Sección
de Ametralladoras, 153 Batallón
"Ferrer", 39 Brigada Mixta, 5ª División
do Exército do Centro. Primeiros días
de Abril de 1937, Xardíns do chalet
"Las Flores", Tapias de El Pardo,
localizados no sector de Aravaca, na
fronte de Madrid.

As fotografías recibiron no ano 2007
un tratamento de restauración ao
abreiro do Proxecto Interuniversitario
"As Vítimas, Os Nomes, As Voces,
Os Lugares", impulsado polas tres
Universidades galegas e a Consellería
de Cultura e Deporte da Xunta de
Galicia.

Chalet "Las Flores". Arriba, de dereita á esquerda: Aurelio Abelleira, de Xeve; Rogelio Arca, de Figueroa; miliciano de Soutelo de Montes; miliciano de Cantoña-Paderne de Allariz.
Abaixo, de dereita á esquerda: José Otero Peleteiro, de Piñeiro; miliciano desconhecido; miliciano de Presqueiras.

Chalet "Las Flores". Arriba, de dereita á esquerda: miliciano de Soutelo de Montes; Comisario Político do BON "Ferrer"; José Otero Peleteiro. Abaixo, de dereita á esquerda: miliciano de Cantoña, Rogelio Arca Rivas, Aurelio Abelleira, e Manuel Tato Cadórñiga, de Loureiro.

Chalet "Las Flores". Arriba, de dereita á esquerda: Comisario Político do BON; Capitán da 2ª Compañía; Tenente da 2ª Compañía. Abaixo, de dereita á esquerda: de pé, Aurelio Abelleira; sentados, José Otero Peleteiro; Rogelio Arca Rivas; miliciano de Cantoña; miliciano de Soutelo de Montes; diante, miliciano desconecido.

Chalet "Las Flores". De dereita á esquerda: miliciano de Cantoña, Rogelio Arca Rivas, miliciano de Soutelo de Montes, José Otero Peleteiro, Aurelio Abelleira.

Chalet "Las Flores". Arriba, de dereita á esquerda: Rogelio Arca, Manuel Tato, José Otero, Aurelio Abelleira.
Abaixo, de dereita é esquerda: Comisario Político do BON, miliciano de Cantoña, miliciano de Soutelo.

Chalet "Las Flores". Manuel Tato, de Loureiro-Cerdeiro.

←
Chalet "Las Flores". Manuel Tato e, ao fondo de costas, José Otero Peleteiro.

Chalet "Las Flores". De dereita á esquerda: Sarxento da 2ª Compañía; Teniente da 2ª Compañía;
Capitán da 2ª Compañía; Comisario Político do 153 BON "Ferrer".

Chalet "Las Flores". Miliciano natural de Presqueiras-Forcarei.

Monte de El Pardo, xunto ás Tapias, á dereita da Cuesta de Las Perdices.
De dereita á esquerda: José María Vilas "O Pesco", de Figueroa; Manuel Díz Bugallo, de
Figueroa; Rogelio Arca; Aroca, madrileño e artista de teatro.

←

Monte de El Pardo, á dereita da Cuesta de las Perdices, estrada de A Coruña. De dereita
é esquerda, milicianos non galegos da Sección de Ametralladoras: Pascual Murciano "Tío
Cuco, aragonés"; Aroca, actor de teatro, de Madrid; sanitario da Compañía; "El Chino",
natural de Madrid.

Tapias do Monte de El Pardo. Escuadra da Sección de Ametralladoras, chamada a "Máquina de los Gallegos". Aínda que é difícil distinguilos, no grupo están Manuel e José Diz Bugallo, de Figueroa, Rogelio Arca, o aragonés Ramón Suárez Pérez "El Maño" e dous milicianos descoñecidos.

Tapias do Monte de El Pardo. "Ametralladora de los Gallegos". De pé e co brazo derecho estirado e pistola na mán, o sargento José Díz Bugallo, de Figueroa.

Tapias do Monte de El Pardo. O Tenente de Infantería do 153 BON "Ferrer",
Manuel Tato Cadórñiga, de Loureiro.

Tapias de El Pardo. Miliciano natural de Presqueiras, Forcarei.

Monte de El Pardo, a carón das Tapias. "Talanquera" entre as sobreiras, nun día de bonanza: Rogelio Arca Rivas, de Figueroa.

→
Monte de El Pardo, a carón das Tapias. "Talanquera" entre as sobreiras, nun día de bonanza: Francisco Bugallo, de Figueroa.

Monte de El Pardo, a carón das Tapias. "Talanquera" entre as sobreiras, nun día de bonanza:
o sarkento José Díz Bugallo, de Figueroa.

Monte de El Pardo, a carón das Tapias. "Talanquera" entre as sobreiras, nun día de bonanza:
Manuel Diz Bugallo, de Figueroa.

Monte de El Pardo, a carón das Tapias. De dereita á esquerda: José Diz, Aurelio Abelleira e Manuel Tato.

←

Monte de El Pardo, a carón das Tapias. Os irmáns Manuel e José Diz Bugallo, dando conta do rancho composto de chícharos con carne.

Tapias de El Pardo. Escuadra de Ametralladoras servida por internacionais belgas e franceses.
Algúns deles morrerán días despois alcanzados por un proxectil de mortero.

Monte de El Pardo. Escuadra de Ametralladoras servida por internacionais belgas e franceses.

Tapias de El Pardo. Miliciano de Soutelo de Montes
entre as troneiras da trincheira.

Tapias de El Pardo. Miliciano natural de Cantoña; de espírito aventureiro, enrolouse na División Azul ao remate da Guerra Civil.

Tapias de El Pardo. De dereita á esquerda: Pacual Murciano "Tío Cuco"; Rogelio Arca, Tenente Espiga, militar profesional da mesma Sección de Ametralladoras; Sanitario da Compañía. Diante, deitado manexando o telémetro, "El Chino".

Monte de El Pardo, a carón das Tapias. Sanitarios e camilleiros da Compañía de Ametralladoras,
153 BON "Ferrer", 39 Brigada Mixta, 59 División do Exército do Centro.

Monte de El Pardo, a carón das Tapias. Grupo de combatentes da Compañía de Ametralladoras; o primeiro pola dereita é o camareiro coruñés Pedro Fernández.

→ Monte de El Pardo, a carón das Tapias. Á dereita o camareiro herculino Pedro Fernández, que morreu o 24 de xullo de 1937 nos brazos de Rogelio Arca na posición do "Cerro de la Casa del Miedo", no sector de Aravaca, fronte de Madrid.

Rogelio Arca no 13 de Agosto de 2006, aos 93 anos, diante do pequeno monumento que lembra o assassinato do seu pai Francisco Arca Valiñas e o seu companheiro Secundino Bugallo Iglesias na Ponte do Barco-Pedre (Cerdeiro), o 13 de Agosto de 1936.

